

14. Радина Н.К. Об использовании гендерного анализа в психологическом исследовании / Н.К. Радина // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 22-27.

15. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: Прогресс, 1994. – 480 с.

16. Роджерс К.Р. Консультирование психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: пер. с англ. / К.Р. Роджерс. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.

17. Семиченко В.А. Психология личности / В.А. Семиченко. – К.: Магістр-S, 2001. – 426 с.

18. Слободчиков В.И. Антропологический принцип развития / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 37-50.

19. Хрящева Н.Ю. Креативность как фактор самореализации личности в изменчивом мире / Н.Ю. Хрящева // Социальная психология в трудах

отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 101-106.

20. Хьел Л. Теории личности / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2003. – 608 с.

21. Чудакова В.П. Інформаційно-смісловий компонент дослідження «Рівня прагнення до самоактуалізації» – критерія сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності й конкурентоздатності особистості / В.П. Чудакова // Освіта та розвиток обдарованої особистості: Щомісячний науково-методичний журнал. – 2014. – № 12. – С. 48.

22. Шугай М.А. Психологічні особливості самоствердження сучасних підлітків Дослідження в сфері вікової психології. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/naub.ua.edu.ua/2012/psychologichni-osoblyvosti-samostverdzheniya-suchasnyh-pidlitkiv/>.

УДК 159.964

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФЕНОМЕНУ «МАЗОХІЗМ» З ТЕНДЕНЦІЄЮ «ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ»

Іванова Н.О., аспірант
кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті розглянуто проблему мазохізму з позицій психодинамічної теорії. Розкрито глибинно-психологічний ракурс розуміння ролі тенденції «до психологічної смерті» у формуванні мазохістичних нахилів.

Ключові слова: активне соціально-психологічне пізнання (АСПП), глибинне пізнання, едіпальна залежність, мазохізм, почуття провини, психодинамічна теорія, самопокарання, тенденція «до психологічної смерті».

В статье рассмотрена проблема мазохизма с позиций психодинамической теории. Раскрыт глубинно-психологический ракурс понимания роли тенденции «к психологической смерти» в формировании мазохистических наклонностей.

Ключевые слова: активное социально-психологическое познание (АСПП), глубинное познание, эдипальная зависимость, мазохизм, чувство вины, психодинамическая теория, самонаказание, тенденция «к психологической смерти».

Ivanova N.O. INTERVENTION OF PHENOMENUM OF MASOCHISM WITH A TREND "TO PSYCHOLOGICAL DEATH"

In the article the problem of masochism is considered from positions of psychodynamic theory. The deeply-psychological foreshortening of understanding of role of tendency is exposed "to psychological death" in forming of masochistic tendencies.

Key words: active socially-psychological cognition (ASPP), deep cognition, edipal dependence, masochism, sense of guilt, psychodynamic theory, self-punishment, tendency "to psychological death".

Постановка проблеми. Сучасні політично-соціальні процеси українського суспільства зумовлюють виникнення нових проблем в адаптації особистості до плінних умов середовища, вирішити які покликана практична психологія. У психологічній практиці актуальності набуває сфера надання кваліфікованої психологічної допомоги суб'єкту, що орієнтована на розуміння цілісної психіки (свідоме/

несвідоме) в єдності її суперечливих тенденцій. У контексті цього актуальною є психодинамічна парадигма, розроблена Т.С. Яценко. Даний підхід спрямовує діагностико-корекційний процес на розкриття індивідуальної неповторності психіки людини та обумовлює дослідження глибинних механізмів виникнення психічних феноменів, серед яких важливе місце займає мазохізм.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити взаємозв'язок феномену «мазохізм» із тенденцію «до психологічної смерті».

Виклад основного матеріалу. Поняття «мазохізм» пов'язане з ім'ям австрійського письменника Л. фон Захер-Мазоха (представив даний феномен у романі «Венера у хутрі» [7]) та визначається як статева перверсія, яка характеризується зв'язком статевого задоволення з обов'язковим переживанням фізичних чи моральних страждань. Віденський психіатр Р. фон Крафт-Ебінг дану категорію трактує як бажання відчувати біль, підкорятися насильству [17].

У психологічному словнику мазохізм описується як вид статевого збочення, при якому статево задоволення виникає лише за умови заподіяння іншою людиною (партнером) фізичних чи моральних страждань. Однією з причин даного феномену є фіксація у процесі психосексуального розвитку сильної емоційної реакції на відчуття власної слабкості і беззахисності [18].

Дещо в іншу площину переводиться сутність мазохізму, введенням у науковий обіг категорії «моральний мазохізм» – потреби у фізичному або душевному страданні з метою свідомого чи несвідомого досягнення сексуального збудження, що характеризується бажанням пережити біль, підкорятися насильству [20-21]. Моральний мазохізм розвивається внаслідок непереборного потягу «до смерті»: суб'єкт, пригнічуючи агресивні потяги, що спрямовані зовні, повертає їх усередину себе і тим самим обумовлює саморуйнування [21]. До останнього відносять також депресивні настрої і схильність скаржитися на недоброзичливців і своє становище «жертви долі». Патогенез цих форм заснований на несвідомій регресивній сексуалізації почуття провини.

3. Фрейд виводить мазохізм за рамки перверсії (досягнення сексуального задоволення), виділяючи три його форми: 1) ерогенний – пов'язаний з отриманням сексуального задоволенням та болем; 2) жіночий – включає у себе жіночу установку, відповідно до якої людина відчуває себе неповноцінною, кастрованою істотою; 3) моральний мазохізм ґрунтується на неусвідомлюваному почутті провини або потреби у покаранні. Останнє передбачає той факт, що значущим є само по собі страждання [20-21].

В ортодоксальному психоаналізі вказують на наявність інфантильного компоненту мазохізму – бажання мазохістів знаходитися у ролі беспорядних примхливих дітей стосовно оточуючих, що є формою регресивної поведінки. У психоаналітично-

му словнику термін регресія визначається як форма і механізм психічного захисту, який породжує відступ від реальності, за допомогою чого суб'єкт намагається уникнути почуття тривоги [4].

Дана робота виконана у контексті психодинамічного підходу (Т.С. Яценко), який передбачає реалізацію феноменологічного підходу до цілісного пізнання психіки суб'єкта в її свідомих і несвідомих виявах та вимагає розуміння внутрішньої сутності психічних явищ. Пізнання психіки не може обійти увагою наявність суперечливих її тенденцій, дослідженню яких сприяє глибинно-психологічне пізнання психіки, що має реалізацію у методі активного соціально-психологічного пізнання (АСПП).

Поняття мазохізм є головним у типології соціальних характерів, запропонованій Е. Фроммом. Дана деформація виявляє себе не тільки в інтимній близькості, але і у людських вчинках, мотивах і цілях, людських взаєминах та поведінці, у соціальних задатках. Зокрема, на думку вченого досягнення задоволення через занурення у горе висловлює загальний принцип знаходження задоволення шляхом втрати власного Я [22]. У своїх роботах Е. Фромм вказує, що мазохістські витоки мають глибинну природу, насамперед це почуття неповноцінності; немічності і відчуття приниженості. Учений зазначає: «Ці почуття – не просто усвідомлення своїх дійсних недоліків і слабкостей (хоча звичайна їх раціоналізація полягає саме у цьому); такі люди виявляють тенденцію принижувати себе, відмовлятися від можливостей... не здатні відчувати почуття «я хочу», почуття власного «Я» [22, с. 135].

Подібна позиція була заявлена у роботах К. Хорні, зокрема «...задоволення, до якого прагне людина – це відмова від власного Я» [23, с. 137]; як і гіпотеза про те, що «всі мазохістські нахили спрямовані на отримання задоволення, а саме – звільнення від власного Я з усіма його конфліктами» [23, с. 138]. Дослідниця зазначає, що мазохістські риси характеру мають дві основні схильності, це: тенденція до самознищення, при якій суб'єкт відчуває себе непривабливим, малозначущим, нікчемним; тенденція до особистої залежності – нездатність жити без прихильності, любові, дружби іншої людини [там само]. «Ці базальні мазохістські нахили виникають внаслідок поєднання несприятливих впливів... деформується спонтанне твердження дитиною своєї особистої ініціативи, почуттів, бажань, думок і він сприймає світ навколо себе як потенційно ворожий; за таких несприятливих умов він повинен вишукува-

ти можливості благополучно справлятися з життєвими труднощами» [23, с. 231].

Уточнимо поняття «психологічна смерть». Феномен психологічної смерті у філософській літературі відображений через суміжні категорії, як то: потяг до смерті та омертвіння, що зумовлює статику та водночас динаміку біологічних процесів [13]. Поняття «психологічної смерті» представлено у роботах таких науковців: А.А. Баканова [1], Д. Болена [3], Є.І. Головахи [8], С.В. Чебанова [24], Ф.Ю. Василюка [6], П.С. Гуревича [9], Т.С. Яценко [26-30] та ін. У науковій літературі явища психологічної смерті, як зазначено вище, представлені через близькі поняття: «потяг до смерті» (М. Кляйн [11], Дж. Рейнгольд [16], Е. Фромм [22], З. Фрейд [19-21], К. Хорні [23] та ін.); «соціальна смерть» (А.В. Дахін [10]); «психологічна травма» (Л. Бурбо [5], О. Ранк [15], І. Ялом [25] та ін.); «програмованість поведінки» (Е. Берн [2], С.В. Чебанов [24] та ін.). Аналіз літературних джерел дозволяє зробити висновок, що категорія психологічної смерті вивчається як явище, зумовлене глибинно-психологічними детермінантами, в основі яких лежить потяг до смерті та деструктивності; явище соціальної відчуженості, що виникає через переживання суб'єктом психологічної травми чи життєвої кризи.

У наукових концепціях А.А. Баканова [1], Є.І. Головахи [8] категорія «психологічної смерті» визначається як феномен, що знаходить відображення у соціальному житті через соціальне відчуження, ізоляцію, пасивність, байдужість до себе та оточуючого світу та пов'язане з драматичними переживаннями суб'єкта. У контексті цього А.А. Баканов виділяє такі характеристики психологічної смерті: розрив соціальних зв'язків, утрата життєвих орієнтирів, цінностей, значущих відносин, самоізоляція, зміна способу життя, мислення, ставлення до себе та оточення [1, с. 45]. Є.І. Головаха пише, що: «психологічна смерть виявляється у відсутності нових життєвих орієнтирів, апатії, бажанні відпочинку, консерватизмі, скептичному ставленні до майбутнього, бажанні повернення у минуле, чим характеризується омертвіння особистості» [8, с. 7].

У роботах О. Ранка [15] та І. Ялома [25] феномен «психологічної смерті» представлений через переживання травмуючих життєвих подій, самотність, покинутість, утрату близької людини, а відтак і значущих відносин. І. Ялом стверджує: «Ми самі продукуємо страхи, сум, депресію, негативне ставлення, які призводять до передчасного поминання психологічною смертю» [25, с. 312]. Особистість блокує вираження власних

емоцій, самоізолюється та втрачає контакт із зовнішнім світом, що зумовлює виникнення байдужості, безініціативності, депресивності. Такі стани, у концепції О. Ранка, породжені травмою народження та поглинають життєві сили суб'єкта, що обумовлює неусвідомлюване прагнення «повернення в утробу» матері. Переживання емоційних (фізичних) травм повертають індивіда до первинних травмуючих переживань: актуалізують відчуття безпорадності, ворожості, страху, що викликає несвідоме прагнення повернення до утробного стану. Така тенденція «повернення в утробу» є проявом психологічної смерті, адже суб'єкт «ховається» від зовнішнього світу та хоче повернутись до безпечного, захищеного стану, у ситуацію «самодостатності» [15].

У психоаналітичному словнику потяг до смерті визначається «через категорію потягу, який є протилежним потягу до життя та націлений на повне усунення напруги, тобто на приведення живої істоти у неорганічний стан» [4, с. 94], перетворення динамічної структури на статичну, омертвілу. Це призводить до виникнення деструкцій, серед яких є мазохізм. Дане положення підтверджується тезою З. Фрейда, який зазначав, що елемент деструктивності властивий кожній живій істоті та знаходить вираження в агресії, ненависті та руйнівній поведінці, спрямованій на самого себе. В основі таких деструктивних дій лежить енергія мортідо, яка зумовлює інстинкт смерті та призводить до блокування лібідної енергії, що знаходить свій вияв у мазохістичних тенденціях [19].

Виходячи з вище зазначеного, можна виокремити характерні ознаки феномену психологічної смерті: пасивність, ізолюваність, безініціативність, байдужість, апатія, що перешкоджає успішній соціальній реалізації індивіда.

У своїх наукових працях З. Фрейд вказував на те, що потяги до життя і до смерті ніколи не виступають окремо, вони з'єднані у різні варіації, а тому їх не можна впізнати... Потяг до смерті вбирає у себе все небезпечне, вороже – те, що пов'язано з любов'ю і має первинну природну біполярність [20]. Виходячи з цього, можна констатувати – потяг до смерті може набувати різних форм, що підтверджується дослідженнями Дж. Рейнгольда, який писав: «...інстинкт смерті набуває багатьох різних форм: це інертність, що спрямовується на нас, приємність бездіяльності, що стає засобом втечі від болю та страждань, ненадійності та напруженості, це уникання процесу росту, нездатність до інтеграції, бажання спокою для свідомості, втрата

автономності та енергії. Він діє як консервативна життєва тенденція: платонічне тяжіння до чогось незмінного, постійного, абсолютного та діаметрально протилежне бажання: це інфантильне бажання самопоглинання, це інцест, Фаустовське бажання повного задоволення» [16, с. 102]. Це свідчить про суперечливий характер потягу до смерті, який діє на несвідомому рівні та знаходить вираження у відчуттях самотності, ізоляції від оточуючого світу, самогубстві тощо.

Феномен психологічної смерті знаходить вияв у певних регресивних формах поведінки, що спричиняють не лише моральну та фізичну саморуйнацію, а й психологічну, до яких можна віднести мазохістичні нахили. У своїх роботах Е.С. Шнейдман [27] акцентує увагу на існуванні мотивів саморуйнівної поведінки, що є прихованою від суб'єкта: садизм, антисоціальна поведінка, потяг до екстремальних видів спорту. У концепції Н. Фарбероу звільнення від душевного болю відбувається шляхом саморуйнівної поведінки. Наявність такого поведінкового акту опосередковано вказує на існування глибинно-психологічних мотивів психологічної смерті, які пов'язані з мазохістичними тенденціями суб'єкта. Особа, що обтяжена регресивними формами поведінки, продукує деструктивні імпульси, які актуалізовані мортідною енергією, що спрямовується на самого себе. На поведінковому рівні це проявляється в аскетизмі, муках, відступах від реальності, антисоціальній поведінці, ригідності, членушкодженні, почутті меншовартості імпотенції та фрігідності, що є характерними ознаками мазохізму [27]. Варто зауважити, що деструктивна поведінка спрямовує організм суб'єкта до самознищення. За таких умов мазохізм є парадоксальною формою адаптації. У суб'єкта виникає ілюзія прийнятності дій, які інтегрують самопокарання та принцип задоволення.

З позицій психодинамічної теорії (Т.С. Яценко) тенденція до психологічної смерті виявляється в усталеному відчутті себе незадоволеним, ображеним, нещасним, неповноцінним, а у реальних діях – у відчуженості від соціального життя, неусвідомлюваній тенденції нанесення шкоди власній персоні, що виступає одною з головних детермінант формування мазохістичних тенденцій. Виходячи з цього, можна припустити, що мазохізм обумовлює нанесення шкоди не тільки власній персоні (самопокарання), а й актуалізує деструктування значущих стосунків, емоційної омертвілості психіки особистості, імпотування власної активності [30].

Прояви тенденції «до психологічної смерті» та мазохістичних нахилів пов'язані з внутрішньою (неусвідомлюваною) дисгармонією особистості, що породжує негативне сприйняття нею оточуючої дійсності. Це зумовлює появу суб'єктивного сприйняття оточуючого світу суб'єктом. Виникнення цих тенденцій пов'язано з блокуванням лібідних почуттів дитини до близьких людей. Виходячи з цього, можна зробити висновки, що феномен «мазохізм» та тенденція «до психологічної смерті» мають єдину платформу – едіпальна залежність. Сутність феномену едіпової залежності полягає у прагненні суб'єкта до чуттєвого єднання у дитинстві (від 2 до 5 років) з первинними лібідними об'єктами (батьками) та породжує у нього виникнення амбівалентних почуттів. Така амбівалентність пов'язана з боротьбою лібідних та мортідних почуттів. Однією з найбільш виражених збитків (витрат), що наносить едіпальна залежність психіці є інтроєктування суб'єктом тих рис первинних лібідних об'єктів (батьків), які обумовили його емотивний дискомфорт – маніпуляцію, авторитаризм почуття самотності і т. п., що пов'язано з відчуженням та блокуванням лібідної енергії. Зазначене вище підкреслює вагомість понять «лібідо» – активної життєвої сили, що діє з моменту народження людини – та «мортідо» – енергії руйнування, омертвіння [27].

У своїх дослідженнях З. Фрейд, акцентував увагу на деструктивному впливові на психіку суб'єкта шляхом блокування вираження лібідної енергії. Учений зазначав, що це пов'язано із соціалізацією індивіда. Дослідник пише: «Ранній розквіт інфантильного сексуального життя суб'єкта був приречений на загибель через несумісність його бажань із реальністю та обмеженістю дитячого розвитку. Цей розквіт загинув, супроводжуючись сильними душевними стражданнями, що зумовили виникнення відчуття неповноцінності, покинутості, ревнощів, заздрощів, що є виявом енергії мортідо» [20, с. 41–42]. При наявності едіпальної залежності «усікається» принцип задоволення через заборони, покарання, відсторонення, обмеження дитини соціальними нормами. Усе це породжує омертвіння чуттєвої сфери суб'єкта. Такі бар'єри на шляху єднання з лібідним об'єктом є травмивними для психіки дитини, оскільки актуалізуються тенденції до психологічної імпотенції, психологічної смерті та морального мазохізму.

Висновки. Аналіз наукових джерел з заявленої проблеми дозволяє констатувати, що феномен «мазохізм» та тенденція «до психологічної смерті» взаємопов'язані та

знаходять вираження у готовності до вияву енергії мортідо, яка обумовлює виникнення деструктивних форм поведінки суб'єкта з оточуючими людьми та предметним світом. Основними формами вияву психологічної смерті у поведінці суб'єкта є: тенденція до самопокарання, ізоляція від соціуму, емоційне блокування, психічне омертвіння, імпотування власної активності, що є основними характеристиками феномену «мазохізм».

Встановлено, що глибинно-психологічні витоки мазохістичних нахилів та тенденції «до психологічної смерті» пов'язані з едіповою ситуацією, в якій відбувається блокування та капсулювання лібідних почуттів, що деструктивно позначається на психіці суб'єкта та породжує амбівалентні почуття. Едіпова ситуація започатковує тенденцію до психологічної смерті та актуалізує механізм ідентифікації. Прийняття психікою едіпальних обмежень (табу на інцест), породжує виникнення неусвідомлюваного почуття провини, яке пов'язане з тенденцією до самопокарання, навіть за умов чуттєвого тяжіння до первинних лібідних об'єктів (батьків), що знаходить синтезоване вираження у феномені мазохізм (об'єднання покарання із задоволенням).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баканов А.А. Актуальные проблемы становления личности в современном мире / А.А. Баканов // Материалы Всероссийской научно-практической конференции 30–31 мая 2001 г. – Магнитогорск : МаГУ, 2001. – С. 44 – 46.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. – М. : Современный литератор, 2006. – 448 с.
3. Болен Д.С. Богиня в каждой женщине. Новая психология женщины. Архетипы богинь / Д.С. Болен. – М. : ЭСКМО, 2006. – 272 с.
4. Борнесс Э. Психоаналитические термины и понятия / Э. Борнесс. – М. : Класс, 2000. – 637 с.
5. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой / Л. Бурбо. – К. : София; М. : Гелиос, 2005. – 192 с.
6. Василюк Ф.Е. Пережить горе. О человеческом в человеке / Ф.Е. Василюк. – М. : Политиздат, 1991. – 290 с.
7. Венера в мехах. Л. фон Захер-Мазох. Венера в мехах. Ж. Делёз. Представление Захер-Мазоха. Фрейд З. Работы о мазохизме / Сост., пер. с нем. и франц. и комментарии А.В. Гараджи. – М. : Культура, 1992. – 380 с.
8. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – К. : Наукова думка, 1984. – 207 с.
9. Гуревич П.С. Психология : [учеб. пособие] / П.С. Гуревич. – М. : Старик Ватулин, 2005. – 715 с.
10. Дахин А. Человек как граничная мера бытия материального мира / А. Дахин // Популярная психология. – 2005. – № 8. – С. 73 – 77.
11. Кляйн М. Развитие в психоанализе / М. Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райверш ; Сост. и науч. ред. И.Ю. Романов. – М. : Академический проект, 2001. – 512 с.
12. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – 4-е изд. – М. : АСТ МОСКВА; СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2009. – 811 с.
13. Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Мн. : изд. В.М. Скаун, 1998. – 896 с.
14. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – 2-е изд., – СПб. : Питер, 2006. – 1096 с.
15. Ранк О. Травма рождения / О Ранк. – М. : Аграф, 2004. – 398 с.
16. Рейнгольд Дж. Мать, тревога и смерть. Комплекс трагической смерти / Дж. Рейнгольд. – М. : ПЕРСЭ, 2004. – 384 с.
17. Рихард фон Крафт-Эбинг. Половая психопатия / Р. фон Крафт-Эбинг. – М. : Книгобек, 2013. – 624 с.
18. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.
19. Фрейд З. Введение в психоанализ : [лекции] / З. Фрейд. – СПб. : Питер, 2002. – 384 с.
20. Фрейд З. Мы и смерть. По ту сторону принципа наслаждения / З. Фрейд // С. Рязанцев Танатология – наука о смерти. – СПб., 1994. – 380 с.
21. Фрейд З. Экономическая проблема мазохизма / З. Фрейд // Психоанализ, 2011. – № 1(15). – С. 8-19.
22. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Мн. : Попурри, 1999. – 624 с.
23. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе / К. Хорни. – СПб. : Питер, 2002. – 480 с.
24. Чебанов С.В. Фигуры Танатоса / С.В. Чебанов // Философский альманах. Пятый специальный выпуск. – СПб., 1995. – № 5. – С. 113 – 124.
25. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 1999. – 312 с.
26. Яценко Т.С. Основы глубинной психокоррекции: феноменология, теория і практика : [навч. посіб.] / Т.С. Яценко. – К. : Вища шк., 2006. – 382 с.
27. Яценко Т.С. Глубинная психология: диагностика и коррекция тенденции к психологической смерти : [учеб. пособие] / Т.С. Яценко, А.В. Глузман, И.В. Калашник. – Ялта : РВУЗ КГУ, 2008. – 204 с.
28. Яценко Т.С. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога / Т.С. Яценко, А.В. Глузман. – Днепрпетровск : Инновация, 2015. – 394 с.
29. Яценко Т.С. Самодепривация психіки та дезадаптація суб'єкта : [монографія] / Т.С. Яценко, В.І. Бондар, І.В. Євтушенко, М.М. Кононова, О.Г. Максименко. – К. : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2015. – 280 с.
30. Яценко Т.С. Глибинне пізнання самодепривації психіки майбутнього психолога / Т.С. Яценко, В.І. Бондар. – К. : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2016. – 384 с.